

# Határainkon túl

MAKKAI LÁSZLÓ

## A STOCKHOLMI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS ÚJKORI SZEKCIÓJÁNAK MUNKÁJÁRÓL

A Comité International des Sciences Historique tizenegyedik, 1960 augusztusában Stockholmban tartott kongresszusán megvitatásra kerülő problémák kiválasztását, mint az ilyenkor lenni szokott, nagymértékben befolyásolta a nemzetközi történésztalálkozó színhelye. Az öt (elméleti, ókori, középkori, újkori és jelenkori) szekció hat-hat főelőadása és számos hozzászólása közül igen sok foglalkozott a svéd vendéglátókat közelről érintő észak- és kelet-európai kérdésekkel. A XVI—XVIII. századok történetét felölelő „újkori” szekció programja különösen gazdag volt ilyen témákban. A hat főtéma (az abszolutizmus, a balti kérdés, a skandináv reformáció, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet Közép-Európában, a felvilágosodás és a harmincéves háború) közül mind-egyiknek volt valamilyen, több esetben igen közvetlen svéd vonatkozása. Ennek ellenére mégsem a svéd történelem állt a viták középpontjában, hanem a világpolitikai helyzet által aktualizált „kelet—nyugat” probléma. Ez teszi, szakmai érdekességein túlmenően, számunkra is különösen érdekessé az újkori szekció vitáit.

Az első ülésen az időközben elhunyt Vives spanyol professzornak a XVI—XVII. századi államigazgatás szerkezetéről szóló, valójában a spanyol és a francia abszolutizmust összehasonlítón tárgyaló tanulmánya került megvitatásra. Mint az elnöklő Batllori professzor bevezetésül elmondotta, Vives a római kongresszus óta fokozódó érdeklődéssel fordult a gazdasági-társadalmi kérdések felé. Ez előadásában is érezhető volt. Az abszolút monarchia keletkezéséről vallott felfogása jelentős közeledést mutat a marxizmushoz, amennyiben a XI—XV. század gazdasági-társadalmi fejleményeiben látja azokat a legfontosabb tényezőket, melyek a hatalmi központosítást lehetővé tették. Amnyiban azonban megmaradt a politikai vonatkozásokat előtérbe helyező polgári állásponton, hogy az abszolút monarchia létrejöttét közvetlenül előkészítő mozzanatoknak a XIII—XV. század nagy háborúit tekinti, az abszolutista rendszer kialakulását pedig a XV—XVI. századforduló háborús konfliktusaival kapcsolja össze. A feudális államok belső és külső ellentétei hozták létre szerinte azt az „atmosphera de tension”-t, mely a központi hatalmat ismételt erőfeszítésekre, s végső soron az abszolutizmus kiépítésére sarkalta. A spanyol és a francia abszolutizmus közötti különbségeket abból eredezteti, hogy míg az utóbbi a belső társadalmi és politikai ellentétek legyőzésén, az előbbi külső erőforráson, az amerikai zsákmányon alapult. Mindkét rendszer hivatalszervezete a középkori tanácsokból nőtt ki, de míg a spanyol birodalom igazgatását egymástól független, s csak az uralkodó személye által összefogott territoriális tanácsok végezték, addig Franciaországban az állam egész területét összefogta a tanács és tagozódása szakmai vonalon ment végbe. Ez az utóbbi típus bizonyult modernebbnek és tartósabbnak s átsegítette a francia abszolutizmust azon a válságon, melybe 1640 és 1660 közt a nyugat-európai abszolút monarchiák belekerültek. E válságnak Vives szerint az volt az oka, hogy azok a nememesi (polgári és alólról jött értelmiségi) elemek, melyek az abszolutizmus hivatalsszervezetét alkották, idővel asszimilálódtak a feudális vezetőréteghez, s támogatták annak az abszolutizmus ellen indított támadását. A XVII. század első felében végbemenő „refeudalizáció” által előidézett válság különbözőképpen oldódott meg Franciaországban és Spanyolországban: a modernebb hivatali struktúrával rendelkező francia abszolutizmus átvészelte a válságot, míg a territoriálisan tagolt spanyol abszolutista rendszerben felülkerekedett a feudális oligarchia. A fenti gondolatmenet — bár részleteiben igen sok figyelemre méltót tartalmaz — végül is adós marad az abszolutizmus keletkezésének és fejlődésének megnyugtató magyarázatával, mert a gazdasági-társadalmi tényezőknél csak előkészítő szerepet tulajdonít, s a fejlődés legtevékenyebb elemének a hivatalsszervezetet

tekinti. Erre a fogycatékosságra a tőkés országok történészei közül is többen utaltak. Olasz, francia, amerikai hozzászólók a két abszolutista rendszer társadalmi bázisának és gazdaságpolitikájának különbségeit feszegették, de a helyes megoldásra a két szovjet hozzászóló (Porsnyev és Ermolajev) mutatott rá, kiemelve az osztályharc döntő jelentőségét az abszolutizmus fejlődésében. A korreferátumok a pápai állam, Anglia és a német fejedelemségek centralizációjának kérdéseivel foglalkoztak. Az abszolutizmus problémáját, melyet már a római kongresszus felvetett, a stockholmi vita így valamelyest előre vitte, amennyiben a nyugati történészek több megértést tanúsítottak a gazdasági-társadalmi tényezők iránt, és több kétféle saját szellemtörténeti álláspontjukkal szemben, mint Rómában, de ezen a téren is még sok tennivaló vár a marxista történetírásra, elsősorban atekintetben, hogy a tőkés országok történészei által feltárt kétségtelenül érdekes részleteredményeket (pl. a „refeudalizáció” tényét) marxista szempontból értékelje.

A második ülészak témája, a *balti kérdés* és a hatodiké, a *harmincéves háború* olyan szoros összefüggésben állanak egymással, hogy helyesnek látszik összefoglalóan szólni róluk, annál inkább, mivel *Czaplinski* lengyel és *Porsnyev* szovjet történészek előadásai és a hozzászólások számos ponton szétválaszthatatlanul kapcsolódnak. A lengyel előadó a balti kérdéseknek, mint újkori nemzetközi politikai problémának a keletkezését a Hanza és a Német Lovagrend bukásának s az örökségükért folyó lengyel—orosz—svéd—dán küzdelem megindulásának a világpiac kiszélesedésével, a hollandiak és az angolok balti terjeszkedésével való összekapcsolódásában látja. Már ekkor, a XVI. század közepén felbukkan a balti hegemonia, a „dominium maris Baltici” gondolata, egyelőre nem mint bevallott program, hanem mint a vetélytársak egymás ellen hangoztatott vádja. A tenger uralmáért folyó versengés átmenetileg feloldani látszott a más gyökérből táplálkozó, régi eredetű svéd—dán és lengyel—orosz párhuzamos ellentétet, s a XVI. század derekán még nem látszott kilátástalannak egy tartós lengyel—orosz együttműködés kialakulása. Ezt azonban a lengyel—litván unió és a litván uraknak a lengyel politikát meghatározó oroszellenessége megghiúsította, aminek következménye a lengyel—svéd közeledés, majd III. Zsigmond lengyel királlyá választása lett. A svéd—lengyel perszonálunió újabb fordulatot adott a balti politikának, amennyiben egyik fél számára sem a várt megerősödést, hanem a két állam vallási szembefordulásának kicsúcsosodó politikai és gazdasági érdekellentétek kiélesedését, III. Zsigmond svéd trónjának elvesztését hozta magával. Az az engesztelhetetlen makacosság, mellyel III. Zsigmond a svéd korona visszaszerzésére törekedett, hajszolta bele Lengyelországot a két fronton, Svédország és Oroszország ellen folytatott küzdelembe, majd a Habsburgokkal életre-halálra való szövetségébe. A lengyel udvar, vélt érdekei szolgálatában, a hollandiak balti kereskedelmének tönkretételére irányuló spanyol politika eszköze lett, s ez kihívta a Habsburg-ellenes nyugati hatalmaknak a svédekkel való szövetségését. Így alakultak ki a harmincéves háború balti arcvonalai. Czaplinski professzor előadásának azt a nagy figyelmet keltő részeredményét, hogy a svéd—lengyel vetélkedés tette tönkre a balti kereskedelmet, hollandi, francia és dán történészek korreferátumai gazdaságtörténeti adatokkal támasztották alá. Politikai mondanivalóját viszont Porsnyev professzornak a *harmincéves háború korának kelet—nyugati politikai kapcsolatairól* szóló előadása fejlesztette tovább. Az előadás abból a politikai történet törvényszerűségeként felállított tételből indult ki, hogy az osztálytársadalmak államainak hódító terjeszkedése során az agresszió fő centruma körül alakul ki a korszak államrendszere. A harmincéves háború küszöbén Európában a Habsburgok katolikus blokkja képviselte az agressziót, s ehhez képest módosult a kelet-európai államrendszer is, amelyet addig (s majd később is) az Oroszországot a Nyugattól elzáró svéd—lengyel—török „keleti sorompó” jellemzett. A lengyel—svéd és a lengyel—török ellentétek, melyek eddig lappangó stádiumban voltak, a harmincéves háború összefüggései között, a lengyel politikának a Habsburg-agresszióhoz való csatlakozása folytán kiéleződtek, s ez alkalmat adott Oroszországnak a „sorompó” megbontására, immár nem a régi vonalon, a svédek ellen, hanem a svédekkel szövetségben. A kialakulófélben levő új kelet-európai államrendszer tengelyében az orosz—svéd közeledés állt, amit a Habsburg—lengyel blokk elleni közös érdekek diktáltak. Ennek a politikának egyrészt a hatalmat Oroszországban ténylegesen gyakorló Filaret Nikitics Romanov pátriárka, a cár apja, másrészt Gusztáv Adolf voltak a képviselői, s mindkettőjüknek erős hazai ellenzékkel kellett céljaik érdekében megküzdeniük. Együtt dolgozták ki Lengyelország kétoldali megtámadásának tervét, melynek egyúttal a Habsburg-hegemonia megdöntésében is döntő szerepet szántak. Gusztáv Adolf németországi hadjáratát az igen kedvező feltételek mellett szállított oroszországi búza tette anyagilag lehetővé, s a svéd király németországi haditervét is (mint azt Porsnyev professzor új adatok alapján bizonyította) a Lengyelország elleni orosz támadással igyekezett összehangolni. Gusztáv Adolf, majd Filaret pátriárka halála után azonban Stockholmban

és Moszkvában egyaránt a svéd—orosz szövetséget ellenző politikusok jutottak szóhoz, s a kelet-európai államrendszer alakulása más irányt vett. A harmincéves háború kelet-európai vonatkozásainak ezekben az újonnan feltárt összefüggéseiben új megvilágítást kaphat Bethlen Gábor szerepe is, amire Porsnyev professzor csak utalt, s így kifejtése a magyar történeszre vár. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a svéd—orosz szövetség létrehozásában központi szerepet játszó francia diplomata, Roussel, mint Bethlen követe érkezett Moszkvába, s a protestáns és görög keleti egyházak uniójáért folytatott (Filaret pátriárka által is támogatott) akciójába Bethlen szintén tevőlegesen bekapcsolódott. Valóban, a Habsburg-ellenes svéd—orosz—török—francia együttműködés létrejötté szempontjából Bethlennek kulcs helyzete volt, s talán az ügy előmenetelében 1630 után beállt, Porsnyev professzor előadásában jelzett megtorpanás Bethlen halálával is összefüggésben állhat. Az új megállapításokban gazdag előadás igen nagy érdeklődést és heves vitát váltott ki, sőt a svéd napisajtót is tartósan foglalkoztatta. A nyugati történeszek általában azt vetették az előadó szemére, hogy eltúlozza egyrészt a Habsburg-politika agresszív voltát, másrészt Oroszországnak a harmincéves háborúban való érdekeltségét, hogy indokolatlanul helyettesíti be az akkor még szilárdan fennálló közép-európai államéindszert egy kelet-európai államrendszer bontakozó körvonaláival, s hogy az orosz politikai vezetésnek tulajdonítja más európai államférfiak (Richelieu, Bethlen stb.) elgondolásait. Az előadás fő mondanivalóját, Gusztáv Adolf politikájának orosz orientációját azonban a svéd korreferens, Tham professzor is megerősítette, s válaszában Porsnyev professzor további (részben referátuma megfogalmazása óta előkerült) forrásokkal támasztotta alá felfogását. A korreferátumok közül magyar érdekű volt Pithon svájci történész fejtegetése Velencének a harmincéves háború folyamán bekövetkezett nemzetközi súlyvesztéséről, valamint Makkai Lászlónak a Habsburg-abszolutizmusnak a harmincéves háború küszöbén történt belső megerősödéséről szóló előadása.

A negyedik napon került sor a szekció legáltalánosabb érdekű vitájára, a *feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet közép-, ill. kelet-európai sajátosságairól*. A főreferátum, melyet Klima és Macúrek csehszlovák történészek dolgoztak ki, megállapította, hogy Közép-Európa (Kelet-Németország, Lengyelország, Csehország, Magyarország és Ausztria) XVI—XVIII. századi gazdasági-társadalmi fejlődésében közös vonások mutathatók ki, amennyiben ezekben a túlnyomóan agrárjellegű országokban az eredeti felhalmozás, a feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérés folyamata lassabban és nehezebben ment végbe, mint Nyugat-Európában. A fejlődés eltéréseinek főokát a referensek a polgárság gyöngeségében és a feudális nagybirtok gazdasági-társadalmi-politikai vezetőszerében látják, de igen nagy jelentőséget tulajdonítanak a „második jobbágyság” rendszerének kialakulásában a török hódításnak, főleg pedig a harmincéves háborúnak is, mint a gazdasági fejlődést súlyosan hátráltató tényezőnek. A referátum alap gondolata az, hogy a fejlődés lassúsága és nehézsége ellenére a kapitalizmus elemei már a XVI. században megjelennek a közép-európai gazdasági életben, nemcsak az iparban (bányászat, manufaktúrák), hanem a mezőgazdaságban is (bérmunka). A hozzászólások több szempontból kiegészítették a referátumot; közülük kiemelkedett Pach Zsigmond Pál hozzászólása, aki korainak tartotta a feudalizmusnak a kapitalizmusba való átmenetét már a XVI—XVII. századokra nézve felvetni, legfeljebb a tőkés termelés bizonyos feltételeinek, kezdeti formáinak létrejöttét engedte meg. Ezt a nézetét bővebben kifejtette korreferátumában, melyben (a magyarországi viszonyok elemzése során) kiemelte az agrárfejlődés megtörését és elkanyarodását a nyugat-európai típustól. Ezt a kelet-európai fejlődést mélyebben megértető álláspontot fogadták el a szovjet hozzászólók is, elsősorban Lavrovski, aki a kongresszuson résztvevő magyar gazdaságtörténészek nézeteiben jelölte meg a kutatás helyes kiindulási pontját. Golobucki és Szkazkin szovjet történészek korreferátumai abban a tekintetben is módosították a főreferátum álláspontját, hogy a „második jobbágyság” által jellemzett agrárfejlődést nem közép-, hanem kelet-európai történeti sajátosságnak mondták, és rámutattak a kelet-európai összehasonlító történetírás művelésének fontosságára. Oteta román történész a „második jobbágyság” kialakulását ismertette a román fejedelemségekben, összeköttetésbe hozva azt a külkereskedelem fellendülésével. A vitán a tőkés országok történeti viszonylag kis mértékben vettek részt. Részükről a legjelentősebb korreferátumot Brunner volt bécsi, jelenleg hamburgi professzor tartotta, aki helytelenítette a feudalizmus és kapitalizmus fogalmának használatát és a gazdaságtörténetben (!) a gazdasági szempontok feltételén primátusának alkalmazását. Ennek megfelelően a XVI—XVII. századi osztrák agrárfejlődés sajátosságait, elsősorban a „második jobbágyság” hiányát, ill. szórványos előfordulását jogi kritériumokból vezette le. Ilyen irányban, de realisabb felfogással tapogatózott Carston angol történész hozzászólása is, amennyiben a robot korlátlanul válását a földesúri bíraskodási joggal hozta

kapcsolatba. Makkai László hozzászólásában arra mutatott rá, hogy az osztrák tartományok agrárfejlődésének a kelet-európaiaktól való eltérését elsősorban a polgárság viszonylagos erejének s a paraszti osztályharchoz adott segítségének kell tulajdonítani. Barkan török történész korreferátuma a török birtokrendszernek a parasztságra nézve a kelet-európainál kedvezőbb voltát próbálta bebizonyítani. Állításainak megvitatása időhiány miatt elmaradt.

A stockholmi történészkongresszus újkori szekciójának fent ismertetett, a magyar történetírást is közelről érintő vitái tehát igen jelentős elvi és módszertani kérdéseket is felvetettek. Az új részleteredmények mellett, sőt azokon túlmenően éppen az a fő jelentőségük, hogy alkalmat adtak a marxista történészeknek felfogásuk kifejtésére s ezzel a marxista történetírás nemzetközi tekintélyének növekedését, a marxista történet-szemlélet terjedését szolgálták.